

ЛУЩАЙ Ю. В.

УДК 94 (477) "10/14"

ПРОДАЖ ДІТЕЙ ТА САМОПРОДАЖ НА РУСІ У XI-XV СТ.

У статті аналізуються відомості історичних джерел про декілька явищ правового життя давньоруського населення. Крім звичайних джерел рабства (полон, природний приріст, торгівля), існували додаткові джерела поповнення рабами - продаж дітей та самопродаж. Додаткові джерела виникали у важкий період життя населення, особливо під час тривалого голоду.

Ключові слова: Русь, рабство, продаж дітей, самопродаж, голод.

В статье анализируются сведения исторических источников о нескольких явлениях правовой жизни древнерусского населения. Помимо обычных источников рабства (плен, естественный прирост, торговля), существовали дополнительные источники пополнения рабами - продажа детей и самопродажа. Дополнительные источники возникали в трудный период жизни населения, особенно во время длительного голода.

Ключевые слова: Русь, рабство, продажа детей, самопродажа, голод.

The article analyzes the information of historical sources about several phenomena of legal life of Old Russian population. Apart from the usual sources of slavery (captivity, natural growth, trade), there were additional sources of replenishment of slaves - the sale of children and self-sale. Additional sources arose during the difficult period of life, especially during prolonged starvation.

Key words: Rus, slavery, sale of children, self-sale, hunger.

Правове становище вільного і невільного було ризним в будь-якому стародавньому та середньовічному суспільстві. У давньоруському суспільстві діяли ті ж закономірні речі, хоча й були деякі винятки. У категорію залежних на Русі входили челядь і холопи (історіографію питання див. у М.Б. Свердлова [26, с. 149-170] та І.Я. Фроянова [33, с. 97-133]). Челядь - є старою назвою, яка була замінена на термін холоп (вперше застосована в давньоруському законодавстві XI ст. [12, с. 247]). Дослідники звертали увагу на проблеми дитинства та правові відносини на Русі [30; 25; 13; 24; 8; 23; 5; 15]. Однак у них питання про продаж дітей та самопродаж детально не розглядалися. Метою статті є аналіз всієї відомої інформації про такі явища

середньовічної Русі як продаж дітей та самопродаж.

Головними джерелами рабства були: народження від рабині (природний приріст), торгівля рабами, попадання в полон під час військових дій [7, с. 58-64; 4, с. 48-50]. Цікавим видається два додаткових джерела поповнення рабів: самопродаж (або самозаклад) і продаж дітей. Вони практикувалися в багатьох стародавніх і середньовічних державах, але були винятковими. У Стародавній Месопотамії через борги або тяжкого становища в сім'ї можливим був продаж дітей (частіше батьки, матері-одиначки і брати продавали дівчаток) і самопродаж (тимчасова або якщо не зміг виплатити борг, то постійна кабала) [17, с. 47-48]. Відомо випадок в нововавилонський

період, коли при самопродажі ставилися умови. У голодний час жінка продаючи себе в рабство поставила умову, що господар буде її годувати. Крім цього, член родини міг її викупити [6, с. 108]. У Стародавній Греції, особливо в Афінах, було рідкісним закабалення через борги. З часів Солона (VII-VI ст. до н. е.) на законодавчій основі це вже заборонялося [7, с. 58; 34, с. 60]. У Візантії такі випадки були рідкісними, і вони були законодавчо заборонені [4, с. 52-53]. Хоча й траплялися на периферії імперії (наприклад, в Єгипті [31, с. 7]).

У західноєвропейських джерелах про продаж людей на Русі дуже мало звісток. Усього кілька таких згадок (Марко Поло, Жильбер де Ланноа). У давньоруському наративі подібні сюжети зустрічаються частіше, так як було систематичним явищем на Русі (тоді б не було потреби у фіксації про такий стан в Руській Правді). Основним джерелом по продажу дітей та самопродажу є давньоруські літописи.

Про продаж дітей на Русі у літописах є декілька повідомлень. Під 1128 р. в новгородських літописах зазначається, що батьки через голод віддавали даром своїх дітей заїжджим купцям, після чого вмирали або йшли в чужі землі: "Туга, б?да на вс?хъ, отець и мати чадо свое всажаше въ лодью даромъ гостемъ, ово ихъ измроша, а друзии разидошася по чюжимъ землямъ" [18, с. 22]; "Туга и б?да на вс?х, отець и мати чадо свое всажаше даромъ гостемъ, и ово их изомроша, а друзии разидошася по чюжимъ землямъ" [18, с. 206]; "Бысть туга и б?да велика на вс?хъ; отець и мати чяда своя гостемъ и сродником даяху; оніи изомроша, и иніи по чюжимъ землямъ разидошася" [22, с. 585]. В новгородському четвертому літописі на відміну від першої, ще додається передача дітей "сродникам" (родичам [28, с. 152-153]). У літописах новгородського походження під гостем мався на увазі іноземний або приїжджий купець [16, с. 255].

Наступного разу (1231 р.) батьки дітей міняли на хліб: "даяху отци и матери д?ти свое одьрень ис хл?ба гостемъ" [18, с. 71];

"даяху свои д?ти отець и мати одерень гостемъ изъ хл?ба" [18, с. 280]; "даяху д?ти своя ис хл?ба гостемъ в работу одерень" [22, с. 594]. Особливо потрібно відзначити, що віддавали вони дітей цим купцям у одьрень/одерень (назавжди, у повну власність [14, с. 163-164]).

Були також інші мотиви продажу дітей. У Данила Заточника (XII-XIII ст.) є такий сюжет: "Н? у когоже умр? жена. Онъ же по малых днеш нача д?ти продавати. И люди р?ша ему: "Чему д?ти продаешь?" Он же рече: "Аще будутъ родилися в матеръ, то, возрошьши, мене продадут" [29, с. 32, 44]. Вдівець після смерті своєї дружини став продавати своїх дітей, мотивуючи тим, що ставши дорослими, вони його продадуть. При цьому вказуючи, що таке можливо від дітей, якщо вони пішли в матір.

У книзі Марко Поло (XIII-XIV ст.) є один цікавий епізод. У частині про пиятики населення говориться, що під час них здійснювався продаж своїх дітей в кредит іноземним торговцям: "На цих straviza або запоях буває, що вони беруть гроші в кредит, віддаючи своїх дітей в якості застави іноземним купцям з Хазарії або Солдайї, або з інших сусідніх земель: вони витрачають свої гроші на питво, і так продають власних дітей" [37, р. 391].

У заповіді № 110, що приписується київському митрополиту Георгію (XI ст.), на матір накладалась покута якщо вона продавала свою дитину. 8 років треба було нести покуту у тому випадку, коли матір могла прокормити своє дитя, та 6 років - коли не мала за що тримати її [10, с. 545]. Б.А. Романов припускав, що ця заповідь відносилась до одиноких матерів з дітьми (можливо навіть вдови з сиротами) [25, с. 187]. Давньоруське суспільство до жінок ставилось жорсткіше (як і до дітей). У митрополита Георгія нема нічого про чоловіків, хоча це не означає, що чоловіки не могли продавати своїх дітей. Але в цьому випадку було зосереджено на спокуті жінками гріха продажу дітей.

Цікаво ці звістки порівняти з наявним етнографічним матеріалом. Раніше в Білорусії і Україні було поширеним обрядова дія символічного продажу дитини. Була стійкою віра, що смерть можна обдурити як людину. З родини, де діти вмирали, передавалась дитина через вікно до тієї сім'ї, де діти виживали. Приймаюча сторона символічно купувала дитину за хліб. Потім "покупці" віддавали дитину назад батькам. Ці діти могли носити нове ім'я "Продан", а не хрестильне [3, с. 251-252; 1, с. 46, 50]. Можливо, що такі обрядові дії були відгомонам реальних подій в голодні часи, коли батьки були вимушені продавати чи віддавати своїх дітей.

Про самопродаж на Русі інформації небагато. У Широкій редакції Руської Правди наводяться три джерела повного рабства (стаття 110): "Холопство обелное трое: оже кто купить хотя до полу гривны, а послухи поставитъ, а ногату дасть перед самем холопомъ; а второе холопство: поиметь робу без ряду, поиметь ли с рядомъ, то како ся будетъ рядил, на том же стоить; а се третье холопство: тивунство без ряду или привяжетъ ключъ к себе без ряду, с рядомъ ли, то како ся будетъ рядил, на том же стоить" [19, с. 119]. Стаття 110 знаходиться в тій частині Широкої редакції Руської Правди, яка належить до Статуту Володимира Всеволодовича Мономаха, київського князя (1113-1125). Час виникнення цього Статуту початок XII ст. (можливо навіть у 1113 р. [36, с. 335]). І саме в цей час виникає термін "холопство обелное". На думку О.О. Зіміна, поява цього терміну "означало прагнення законодавця виділити зі складу челяді залежних людей" [12, с. 266-267].

Всі три випадки повного рабства являють собою добровільне становлення вільної людини невільним. І.Я. Фроянов вважав, що тут "мала місце особиста ініціатива, що йшла не від пана... Коріння цього холопства виростало в товщі побутових (шлюб з рабою) і соціальних (надходження в тіунство) відносин, не пов'язаних ні з економічним примусом, ні з

політичним насильством" [32, с. 199-200]. В другому і третьому випадку це одруження на рабі і надходження до складу тіунов (тіун - "керуючий, староста" [27, с. 119]). Дослідники однозначно трактують перший випадок як самопродаж [9, с. 104; 35, с. 316-317; 26, с. 159-160; 11, с. 261-264] ("якщо хто купить [кого-небудь], хоча б за пів гривні, виставивши свідків і давши [продавцеві] у присутності самого холопа [хоча б] ногату" [19, с. 135]). Тим самим законодавчо на Русі було зафіксовано можливість самопродажу людини.

В Новгородському першому літопису молодшого ізводу повідомляється під 1445 р. про сильний голод в Новгороді (в Новгородському четвертому літописі стоїть 1446 р. [21, с. 440]). Проблема з хлібом відбувалася десять років, багато вмирало від голоду. Чому деякі люди подалися в інші країни, а головне, стали себе продавати іноземним купцям: "и много разидошася: инии в Литву, а инии в Латинство, и ни же бесерменомъ и Жидомъ ис хл?ба даяхуса гостемъ" [18, с. 425]. Судячи з літописного тексту, новгородці за хліб готові були продавати себе мусульманам і євреям. Для подібної акції потрібна була значна мотивація - в даному випадку це тривалий голод. Неодноразово через голод відбувалися хвилювання населення [2, с. 188-189] але в цей раз обійшлося зовсім іншою дією. Бували випадки, коли за рахунок голодних часів знатні люди практично задарма здобували собі холопів. Вільні смерди закладали себе багатій частині населення [20, с. 76].

Отже, судячи з літописних повідомлень, продаж самого себе або дітей було вимушеним. Мотивацією для таких дій у більшості служило виживання в голодний період. У середньовічний час були сильні страхи голоду. Голод сприяв появі народних хвилювань і поповненню рабської сили [8, с. 116-119]. Крім голоду, в джерелах були зафіксовані й інші мотиви продажу дітей (Данило Заточник, Марко Поло). Але ті випадки це напевно явища приватного порядку і не мають масштабного впливу, на

відміну від голоду у місті або в регіоні. Крім того, самопродаж було законодавчо утверджено на Русі Володимиром Мономахом.

Бібліографічні посилання

- Байбурин А.К. Ритуал в традиційній культурі: Структурно-семантичний аналіз восточнославянських обрядів / А.К. Байбурин. - СПб.: Наука, 1993. - 240 с.
- Бернадский В.Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке / В.Н. Бернадский. - М.-Л.: Академия наук СССР, 1961. - 396 с.
- Богагырѣв П.Г. Вопросы теории народного искусства / П.Г. Богагырѣв. - М.: Искусство, 1971. - 511 с.
- Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600-1200 гг.) / Р. Браунинг // Византийский временник. - 1958. - Т. 14. - С. 38-55.
- Гулик З.Н. Жестокое отношение к детям в эпоху Средневековья / З.Н. Гулик // Вестник Томского государственного университета. - 2011. - № 350. - С. 92-94.
- Дандамаев М.А. Рабство в Вавилонии VII-IV вв. до н. э. (626-331 гг.) / М.А. Дандамаев. - М., 1974. - 494 с.
- Доватур А.И. Рабство в Аттике в VI-V вв. до н. э. / А.И. Доватур. - Л.: Наука, 1980. - 136 с.
- Долгов В.В. Быт и нравы Древней Руси / В.В. Долгов. - М.: Яуза, Эксмо, 2007. - 512 с.
- Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М.А. Дьяконов. - СПб.: Право, 1908. - 509 с.
- Заповедь митрополита Георгия // Голубинский Е. История русской церкви. - М., 1904. - Т. 1. Вторая половина. - С. 530-551.
- Зимин А.А. Правда Русская / А.А. Зимин. - М.: Древлехранилище, 1999. - 424 с.
- Зимин А.А. Феодальная государственность и "Русская Правда" / А.А. Зимин // Исторические записки. - Т. 76. - М., 1965. - С. 230-275.
- Колычева Е.И. Холопство и крепостничество / Е.И. Колычева. - М.: Наука, 1971. - 256 с.
- Куркина Л.В. Этимологические заметки / Л.В. Куркина // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 2006-2008. - М.: Институт русского языка РАН, 2008. - С. 163-169.
- Литовченко Л.А. Розсуд осіб у цивільному праві Української держави XI-XII століть за "Руською Правдою" // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2012. - № 3. - С. 31-49.
- Львов А.С. Лексика "Повести временных лет" / А.С. Львов. - М.: Наука, 1975. - 368 с.
- Никольский Н.М. Рабство в Древнем Двуречье / Н.М. Никольский // Вестник древней истории. - 1941. - № 1. - С. 45-63.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А.Н. Насонова. - М.-Л.: Академия наук СССР, 1950. - 561 с.
- Памятники русского права / Под ред. С.В. Юшкова. - М., 1952. - Вып. 1. Памятники права Киевского государства X-XII вв. - 288 с.
- Пашуто В.Т. Голодные годы в Древней Руси / В.Т. Пашуто // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 год. - М.: Академия наук СССР, 1964. - С. 61-94.
- Полное собрание русских летописей. - Л.: Академия наук СССР, 1925. - Т. IV. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 2. - С. 321-536.
- Полное собрание русских летописей. - Л.: Академия наук СССР, 1929. - Т. IV. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. Вып. 3. - С. 537-688.
- Потепалов Д.В. Виктимологические проблемы детства в Древней Руси и допетровской России (X-XVII вв.) / Д.В. Потепалов // Педагогическое образование в России. - 2007. - № 1. - С. 110-116.
- Преображенский А.А., Перхавко В.Б. Купечество Руси IX-XVII века / А.А. Преображенский, В.Б. Перхавко. - Екатеринбург, 1997. - 304 с.
- Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI-XIII вв. / Б.А. Романов. - М.-Л.: Наука, 1966. - 240 с.
- Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М.Б. Свердлов. - Л.: Наука, 1983. - 238 с.
- Свердлов М.Б., Шаскольский И.П. Культурные связи России и Швеции в IX-XVI вв. / М.Б. Свердлов, И.П. Шаскольский // Скандинавский сборник. - Таллин: Ээсти Раамат, 1986. - Т. 30. - С. 113-123.
- Словарь русского языка XI-XVII вв. / Глав. ред. В.Б. Крысько. - М.: Наука, 2006. - Вып. 27. - 276 с.
- Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. (Памятники древне-русской литературы. Вып. 3) / Приг. Н.Н. Зарубин. - Л., 1932. - 166 с.
- Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII-XIII веков / И.И. Смирнов. - М.-Л.: Академия наук СССР, 1963. - 364 с.
- Удальцова З.В. Положение рабов в Византии VI в. / З.В. Удальцова // Византийский временник. - 1964. - Т. 24. - С. 3-34.
- Фроянов И.Я. Древняя Русь IX-XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть / И.Я. Фроянов. - М., 2012. - 1088 с.
- Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии / И.Я. Фроянов. - Л.: Ленинградский государственный университет, 1990. - 328 с.
- Шишова И.А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции / И.А. Шишова. - Л.: Наука, 1991. - 224 с.
- Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С.В. Юшков. - М.: Госиздат юридической литературы, 1949. - 544 с.
- Юшков С.В. Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение / С.В. Юшков. - М.: Издательство юридической литературы, 1950. - 380 с.
- The travels of Marco Polo / Translation of A. Ricci. - London: Asian Educational Services, 1931. - 439 p.

